

TRETTIO ÅR AV RETORIK I SVERIGE

Kurt Johansson ger här en översikt av den svenska retorikforskningen de senaste 30 åren, från upptakten i 1960-talets politiska klimat fram till idag, då retorikken blant annat fungerar som en självständig kritisk metod inom litteraturforskningen. I artikeln presenterar han till sist tre unikt retoriska synsätt, som han anser retoriken måste slå vakt om och utveckla om den vill ha en framtid vid universiteten.

Av Kurt Johansson

I Danmark fick retoriken tidigt ett självklart centrum genom Jørgen Fafners skrifter och inspirerande personlighet och genom hans institution vid Köpenhamns universitet. I Sverige har utvecklingen och inriktningen varit något annorlunda. Jag skall här teckna denna process, åtminstone i stora drag. Bilden kommer på intet sätt att bli fullständig. Framförallt saknar jag överblick och kompetens att bedöma allt det som gjorts vid institutionerna för nordiska språk, lingvistik och fonetik.

När jag började läsa litteraturhistoria med poetik vid mitten av 1950-talet, nämndes knappt ordet "retorik" i läroböckerna. Än mindre hörde jag det på seminarier eller föreläsningar.

Men man kan i efterhand konstatera hur marken förbereddes för en upptäckt av retoriken. Vi som då var unga ville komma bort från det "gamla" sättet att tolka litteratur. Det föreföll oss alltför idealistiskt, biografiskt eller psykologiserande. Därför lockades vi av andra metoder och teorier. En av de mest populära blev den litteratursociologiska. Men vi försökte också lära oss något om de marxistiska, psykoanalytiska, strukturalistiska och semiotiska metoderna.

Det fanns också ett intresse för äldre litteratur och särskilt för barocken som blivit modern efter andra världskriget. I sådana studier borde man använda den komparativa metoden, det hade varit

en tradition sedan slutet av 1800-talet. Med dess hjälp skulle man visa hur genrer, motiv och mönster vandrade från land till land, som havets vågor och strömmar.

Men det fanns en modern variant av denna metod som fascinerade oss ännu mer. I *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* hade Ernst Robert Curtius med överväldigande lärdom demonstrerat hur vissa topoi eller loci återkom i hela den västerländska litteraturen. Erwin Panofsky och andra forskare vid Warburg-institutet i London hade tolkat bildkonstens historia på samma sätt. Detta tycktes visa en väg bort från en alltför känslösam eller psykologiserande litteraturvetenskap till en mer intellektuell och vetenskaplig sådan. Därmed följde också en beundran för diktverk som syntes vara gigantiska summeringar av alla idéer och formler inom den västerländska traditionen, Dantes *Divina commedia* eller Joyces *Ulysses* och Eliots *The Waste Land* och *Four Quartets*.

Under 60-talet började en annan förändring bli märkbar i universitetsmiljön. Det kalla kriget hade legitimerat intellektualism och pessimism. Men nu förflyktigades dessa stämningar. Varje diskussion fick politiska övertoner. Nu handlade det inte bara om att överleva i en ond värld utan även om möjligheten att faktiskt förändra denna värld.

Dessa skilda faktorer bidrog till ett uppvaknande intresse för retoriken under 60-talet. 1963 disputeerade Bernt Olsson med en lärd avhandling om ett centralt verk i den svenska 1600-talslitteraturen,

☛ Kurt Johansson (född 1935) är professor i retorik vid Institutionen för Litteraturvetenskap, Uppsala Universitet. Han har blant annat skrivit "Svensk retorik - från Stockholms blodbad till Almedalen", 1983, och "Retorik eller konsten att övertyga", 1990.

Spegels skapelseepos *Guds Werk och Hwila*. Där fanns ett särskilt avsnitt om "Den retoriska dikt-synen", med en mängd referenser till utländska forskare. En annan pionjär var Sven Delblanc som disputerade 1965 på avhandlingen *Ära och minne*. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur. Där visade han hur det retoriska lovet över stora män, "elogen", var en av 1700-talets stora genrer. När Gustav III instiftade Svenska akademien 1786 var det också för att fostra det svenska folket med sådana exemplar på medborgerliga dygder.

1969 publicerade sedan germanisten Birgit Stolt en studie av Luthers *Freiheitstraktat* och påvisade hur reformatorn konsekvent använde sig av retoriken i sina skrifter och predikningar, både de lärda och de mer folkliga. Hon har sedan utvecklat detta synsätt i en rad andra Lutherstudier.

Detta visade på ett inspirerande sätt hur självklar retoriken var för diktare och författare under 1500-, 1600- och 1700-talen. De fick lära sig retoriken i skolan. Och då kunde man anta att de använde denna konst när de sedan skrev sina verk. Därför måste sentida litteraturforskare också lära sig retorik för att förstå detta litterära system.

En konsekvens av detta blev genast uppenbar. Den klassiska retoriken hade ett annat och mer omfattande textbegrepp än den traditionella litteraturvetenskapen. Här handlade det inte bara om dikter, dramer eller romaner utan också om tal och texter inom det religiösa, politiska och sociala livet. Därmed blev retoriken en inspiration att studera genrer som hittills legat utanför litteraturvetenskapens domäner.

Själv hade jag snuddat vid retoriken i en avhandling om den svenska barocken 1968. Därefter försökte jag mer systematiskt studera retorikens betydelse för den äldre historieskrivningen. Jag gjorde först en studie av bildningsidealen och propagandan vid det äldre Vasahovet¹ och skrev sedan ett arbete om Saxo Grammaticus 1978 och en annat om de svenska renässanshistorikerna Johannes och Olaus Magnus 1982.

Stina Hansson har gjort liknande studier av andra genrer, som 1600-talets bröllops- och begravningspoesi², brevet³, andaktsboken⁴ och 1600-talets retoriska skrivövningar⁵. Leif Åslund har stu-

derat retoriken inom 1600-talets politiska värld⁶ liksom Valborg Lindgärde har behandlat barockens passionsdikter⁷. En rad forskare har också behandlat retorikens betydelse för 1700-talslitteraturen. Man kunde nämna Carina Burmans avhandling *Väl-talaren Johan Henric Kellgren*⁸ och Marie-Christine Skunckes skildring av en kungs retoriska och politiska fostran, *Gustaf III - det offentliga barnet*⁹.

Dessa exempel visar hur retoriken blivit en självklar metod eller aspekt vid studiet av litteratur från 1500-, 1600- och 1700-talen under de senaste tjugo åren.

Detta ställer dagens litteraturvetenskap inför några intressanta frågor. En gäller själva litteraturbegreppet, grunden för denna vetenskap. Under 1800-talet använde man ett mycket omfattande litteraturbegrepp. När Henrik Schuck skrev sina litteraturhistorier inkluderade han religiösa, lärda och politiska skrifter, åtminstone som bakgrund till den "riktiga" litteraturen. Sedan kom en tid när litteraturvetenskapen nästan uteslutande sysslade med estetiska texter eller "skönlitteratur". Nu påminner retorikforskningen om en tid när eloquentia eller "värtalighet" var det övergripande begreppet, inte "litteratur". I eloquentia ingick både den muntliga och den skriftliga ordakonsten. Och där fanns det ingen principiell skillnad mellan en predikan, en politisk traktat eller en dikt. I samtliga fall använde man språket på ett professionellt och konstnärligt sätt, för att styra eller forma människors tankar, känslor och handlingar. Därför kan det också leda till felaktiga perspektiv och anakronistiska värderingar, när man applicerar det nuvarande litteraturbegreppet på äldre tiders tal och texter.

Den nya retorikforskningen har också aktualiserat ett annat problem. Litteraturhistorien föddes under romantiken. En av dess dogmer har varit att romantiken innebar något helt nytt i den västerländska kulturen. Då skulle nämligen helt nya teorier om språket, konsten, människan och samhället ha vuxit fram. Och retoriken hörde till det föråldrade och sterila som romantiken lyckades övervinna. Men det vore kanske möjligt att teckna en helt annan bild av denna process. Man kunde nämligen hävda att den nya estetiken, litteraturhistorien, psykologin och samhällsteorin byggde på tanke-mönster och ideal inom retoriken. Men man tolka-

1 Lychnos 1969-70

2 Bröllopslägrets skald och bärens, 1975

3 Svensk brevskrivning, 1988

4 Ett språk för själen, 1991

5 Salongsretorik, 1993

6 Magnus Gabriel De la Gardie och värtaligheten, 1992

7 Jesu Christo Pijns Historia..., 1996

8 1988

9 1993

de och tillämpade dem på ett nytt sätt, som man gjorde även vid medeltidens eller renässansens början. Detta skulle ge en annan bild av 1800-talskulturen, inte som ett radikalt brott i den västerländska traditionen utan mer som en transformation av denna.

Under de senaste decennierna har forskningen visat hur retoriken var en obligatorisk del av all högre undervisning från antiken till 1800-talets början. Man har också försökt se hur retorikens mönster och ideal har präglat språk, tänkesätt och handlingar hos den tidens professionella talare och skribenter, antingen de är predikanter, politiker eller diktare. Detta är en rimlig hypotes – även om den kan urarta i alltför enögda och mekaniska analyser av tal och texter. Allt låter sig gudskelov inte fångas i enkla system av topoi och figurer.

Men den klassiska retoriken var också en kritisk metod. Man borde studera andra talares och författares verk, med deras fel och förtjänster, för att själv lära sig den retoriska konsten. Man måste lära sig analysera problem och situationer för att kunna välja rätt strategi. Man måste granska och värdera de argument och andra uttrycksmedel som andra hade använt eller kunde tänkas anföra i just detta fall. En kritisk medvetenhet och skicklighet var själv förutsättningen för all retorik.

Det är rimligt att vi använder retoriken som metod för att analysera tal och texter som utformats utifrån denna teori. Men i andra fall har talare och skribenter inte ägt någon formell utbildning i retorik. Kan vi använda retoriken även då, som en universell metod att analysera alla typer av språkliga handlingar? Kan vi tala om barnspråkets, filmens eller reklamens retorik fast de barn, filmskapare eller reklammän som utformat detta språk aldrig hört talas om Aristoteles eller Quintilianus?

Detta är en viktig fråga för retorikens framtid som vetenskaplig disciplin. De filosofiska och lingvistiska frågorna om universaliala i språket ligger utanför min kompetens att diskutera. Däremot skulle jag vilja anföra ett historiskt argument för retoriken som metod att analysera även moderna fenomen. Den klassiska retoriken uppstod som ett försök att analysera och effektivisera ett offentligt språk som redan existerade i tidens samhälle. Detta språk och retoriken kom sedan att leva sida vid sida under två årtusenden, och ömsesidigt stödjande och påverka varandra. Och även när retoriken för-

svann i formell mening från skolornas undervisning levde en retoriskt präglad tradition vidare inom det västerländska samhället. Därför kan man hävda att den klassiska retoriken ännu präglar vårt sätt att använda, uppleva och värdera olika språkliga handlingar, det må vara TV-debatt, en annons eller en löpsedel.

I USA har man använt retoriken ända sedan 1920-talet för att analysera politikernas tal, valkampanjer och mediernas sätt att styra opinionen. Själv har jag särskilt inspirerats av två forskare. Den ene är Murray Edelman. Han har i en rad böcker hävdat att politiker, partier, institutioner och andra grupper utövar sin makt genom språket och olika myter och symboler¹⁰. Den andre är David I. Kertzer. Han har i samma anda hävdat att det moderna politiska och offentliga livet i hög grad bygger på symboler och riter¹¹.

Vid några tillfällen har jag försökt analysera moderna politikernas språk med denna retoriska metod¹². Den har också tillämpats tillsammans med andra metoder i ett projekt om den svenska arbetarrörelsen och språket. Projektet har byggt på två hypoteser. Den första är att det fanns en stark medvetenhet om språkets makt inom arbetarrörelsen från första stund. Därför skapade man ett eget språk och ett system av bilder, symboler, myter och ceremonier. Den andra är att detta språk bidrog till att arbetarrörelsen kunde erövra den politiska makten på relativt kort tid och sedan behålla den under större delen av 1900-talet. Resultaten har presenterats i tre uppsatsvolym: *Agitatorerna*¹³, *Arbetarna tar ordet*¹⁴ samt *Makten, medierna och myterna*¹⁵.

På liknande sätt har man försökt använda retoriken inom den moderna juridiken, exempelvis för att analysera rättegången som ett språkspel. Det har hållits ett antal kurser och debatter kring detta tema i Sverige under det senaste decenniet, vilket återspeglas i antologin *Retorik och rätt*¹⁶. Där finns bidrag såväl av forskare inom retorik och juridik liksom domare och advokater.

Retoriken har också fått en relativt betydelsefull roll inom den akademiska journalistutbildningen. Redan 1973 utgav Bengt Nerman läro- och debatt-

10 se till exempel *Constructing the Political Spectacle*, 1988

11 *Ritual, Politics, and Power*, 1988

12 se till exempel min bok *Retorik eller konsten att övertyga*, 1990

13 Kurt Johansson (red.), 1996

14 Olle Josephson (red.), 1996

15 Erik Åsard (red.), 1996

16 Mikael Mellqvist och Mikael Persson (red.), 1994

boken *Massmedieretorik*. Dessutom har retoriken använts under de allra senaste åren för att analysera den moderna reklamens språk¹⁷.

Det ges också praktiska kurser i "retorik" vid gymnasier, universitet och högskolor i dagens Sverige och genom bildningsförbund och institut. De skall lära människor att övervinna sin talängslan och att "tala bättre" i olika situationer.

Är detta egentligen något nytt? Skolan har alltid undervisat i konsten att tala och skriva, även om de muntliga övningarna från och med 1800-talets slut kom att ställas i skuggan av skrivträningen. Det har också publicerats en mängd böcker genom åren med praktiska råd för talare och skribenter. I näringslivet har man sedan länge haft kurser i "presentationsteknik" och liknande. I den meningen kunde man säga att "retorik" bara är ett nytt och trendkänsligt ord som man använder för att "sälja" något som funnits på marknaden sedan länge.

Men det är inte hela sanningen. Det har vuxit fram ett nytt intresse för det talade ordet under de senaste 10-20 åren, kanske för att hela samhället rör sig mot en ny "oralitet". Det återspeglas i medierna. Förr refererade journalisterna vad politiker sade i debatter eller riksdagen. Nu kommenterar man också alltmer hur de talar, vilka argument, bilder, gester osv som de använder. Det återspeglas likaså i skolans läroplaner och läromedel. Där lyfts momentet "tala" fram med ny enfasc och där hänvisas ofta till den klassiska retoriken. 1962 instiftades till och med Det svenska talarpriset, vid sidan av alla litterära pris.

"Retorik" står således i dag för tre olika saker. Det är för det första en teori om språket och en praktisk konst att använda detta som förmedlades av de västerländska skolorna under två tusen år. Det är för det andra en kritisk metod med vars hjälp man försöker lyfta fram vissa strategier eller övertalningsmekanismer som antas förekomma i alla tider och alla typer av språkhandlingar. Och det är för det tredje ett antal praktiska regler som kan hjälpa dagens människor att tala och skriva bättre.

Detta gör att retoriken framstår som ett udda fenomen vid dagens universitet och högskolor. Där har det funnits en vilja alltsedan 1800-talet att klassificera ämnen som antingen teoretiska eller prak-

tiska. Och retoriken vill tydligen vara bådadara.

Dessutom kan det tyckas som retoriken vore onödig. Den handlar om språket, människan och samhället men dessa frågor analyseras på ett vida mer systematiskt och sofistikerat sätt inom lingvistik, språkfilosofi, psykologi, statskunskapen och andra moderna vetenskaper.

Jag tror ändå att retoriken har en framtid vid universiteten. Men då måste den slå vakt om och utveckla det som synes vara det unika inom ämnet.

Det första är tanken att teori och praxis är oupplösligt förenade. Man kan bara upptäcka språkets lagar och oändliga rikedom genom att tala och skriva själv. Men genom sina begrepp och regler har retoriken också samlat och systematiserat oräkneliga talares och författares erfarenhet. Därför integrerades teoretiska studier och praktiska övningar i antikens talarskolor eller vid äldre tiders gymnasier och akademier. Och så bör det även vara i den moderna undervisningen.

Det andra är viljan att se språket i samhället som en helhet. Prästen, politikern, advokaten, poeten och forskaren - i vissa avseenden använder sig alla av samma "konst" för att nå sina mål. Det finns ingen annan disciplin i dag som så konsekvent tillämpar detta helhetsperspektiv. Och därför kan retoriken ge kunskaper som är oåtkomliga med andra metoder.

Det tredje är en speciell attityd till historien. Den kan förklaras genom en anekdot i Saxos *Gesta Danorum*. Danskarna har under Valdemar den stores tid börjat kampen att erövra Rygen. Då sänder Rygenborna en klok man vid namn Dombar att förhandla om fred. Biskop Absalon avslår anbudet. Då genmäler Dombar att varje klok man minns det förflutna för förstå det närvarande och förutse det kommande. Detta har också varit retorikens pragmatiska perspektiv på tillvaron. Man måste känna historien eller traditionen. För den ensam kan ge den kunskap som gör det möjligt att lösa nuets och framtidens problem.

Slutligen har retoriken alltid visat en märklig öppenhet för tidens krav och förväntningar. Därför har den kunnat anpassa sig efter de mest skilda samhällen under historiens gång. Icke utan skäl har den jämförts med den vingfotade Mercurius, gudarnas budbärare, och med guden Proteus som gäckade sina förföljare genom att ständigt byta skepnad. Så det kommer kanske att gå ännu en gång.

¹⁷ se till exempel Stefan Hedlund-Kurt Johannesson, *Marknadsretorik. En bok om reklam och konsten att övertyga*, 1993